

JACEK PYŻALSKI

Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi

Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży – różne wymiary zjawiska

Agresja elektroniczna, czyli w dużym uproszczeniu taka, do której realizacji stosuje się współczesne technologie komunikacyjne – głównie Internet i telefony komórkowe, jest powszechnie uważana za poważny problem zarówno z obszaru zdrowia publicznego, jak i edukacji. Coraz częściej realizowane są zarówno na świecie, jak i w Polsce różnego rodzaju kampanie społeczne i inne działania, głównie o charakterze edukacyjnym, które mają na celu zapobieganie bądź interwencję, kiedy taka agresja się pojawia.

Z drugiej jednak strony, nawet czołowi badacze problematyki zauważają, iż sama definicja zjawiska oraz jego subtypów są na obecnym etapie rozważań słabo dopracowane. Utrudnia to nie tylko ilościowe badania naukowe, w których trzeba operacjonalizować zmienne, ale także przez brak jasnej definicji zjawiska i sposobu pomiaru w różnych badaniach, utrudnione są wszelkie próby porównań międzypopulacyjnych. Do tego brak wyodrębnionych subtypów zjawiska powoduje, że w rozważaniach nadmiernie generalizuje się znaczną ilość różnych jakościowo zachowań, gubiąc tym samym społeczną specyfikę poszczególnych typów zachowań, które można charakteryzować jako agresję elektroniczną.

W artykule dokonano przeglądu różnych wymiarów, które warto brać pod uwagę definiując i operacjonalizując poszczególne rodzaje agresji elektronicznej. Ograniczono się do tych sytuacji, w których sprawcami lub ofiarami agresji elektronicznej są dzieci i młodzież. Wykorzystano wymiary stosowane do charakterystyki agresji rówieśniczej rozumianej w sposób tradycyjny oraz te, które zostały zidentyfikowane w badaniach jakościowych opartych głównie na metodzie wywiadu (on-line i face-to-face) ze studentami, młodzieżą i nauczycielami, którzy byli sprawcami, ofiarami lub świadkami agresji elektronicznej.

dzieckokrzywdzone.pl

Wprowadzenie

Ostatnie 10–15 lat przyniosło na świecie i w naszym kraju spore zainteresowanie środowisk naukowych i opinii publicznej problematyką

szeroko rozumianego niewłaściwego wykorzystania nowoczesnych technologii komunikacyjnych – głównie Internetu, ale także telefonów komórkowych¹.

¹ Podział na Internet i telefony komórkowe, stosowany w badaniach społecznych nad używaniem nowych mediów, staje się coraz bardziej anachroniczny ze względu na występowanie zjawiska konwergencji, które w aspekcie technologicznym oznacza, że wkrótce powszechne będzie wykorzystanie telefonu komórkowego do korzystania z Internetu (Jenkins 2007).

Zainteresowanie to ma związek z poszerzającym się dostępem i rozpowszechnieniem tych technologii w społeczeństwie – co niejako naturalnie powoduje, że skala ujemnych zjawisk związanych z ich wykorzystaniem rośnie. Dodatkowo wszystkie spektakularne sytuacje, w których Internet został użyty w sposób szkodliwy, są od razu (także z jego wykorzystaniem) szeroko nagłaśniane i relacjonowane medialnie, często w sposób nastawiony na wywołanie skandalu.

Negatywnych zjawisk tego typu jest sporo – od oszustw elektronicznych, poprzez publikację szkodliwych treści (przemocowych lub pornograficznych), po wykorzystanie technologii komunikacyjnych jako narzędzi do realizacji działań agresywnych.

Problemy te nabierają szczególnego znaczenia społecznego, gdy ofiarami lub sprawcami nieodpowiedniego stosowania nowoczesnych technologii komunikacyjnych są dzieci i młodzież. Dlatego na rzecz tej grupy użytkowników projektuje się i prowadzi działania profilaktyczne lub edukacyjne (David-Ferdon, Feldman Herz 2007).

Opracowanie koncentruje się na problematyce wykorzystania Internetu i telefonii komórkowej do realizacji aktów agresji, ograniczając je wyłącznie do takich sytuacji, w których jej sprawcami bądź ofiarami są dzieci i młodzież.

W tekście uporządkuję bogactwo zjawisk, które łączy fakt wykorzystania nowoczesnych technologii komunikacyjnych do realizacji aktów agresji. Przedstawię też i porównam zakres znaczeniowy pojęć, które stosowane są najczęściej w głównym nurcie światowych publikacji naukowych.

Następnie zaprezentuję charakterystyki – wymiary, które są stosowane do wyodrębniania subtypów agresji elektronicznej, wskazując na wybrane kontrowersje w tym zakresie i przedstawiając własne propozycje.

Analiza tych wymiarów pozwoli na lepsze zrozumienie i uporządkowanie jakościowego bogactwa, istotnie różniących się od siebie ze społecznego i psychologicznego punktu widzenia aktów agresji przy użyciu nowoczesnych technologii oraz rzuci nieco światła na to, co nowego jest w tym zjawisku, w zestawieniu z agresją realizowaną w sposób tradycyjny.

Opracowanie ma generalnie charakter teoretyczny. Nawiązuje jednak do wyników najważniejszych zagranicznych i polskich badań agresji elektronicznej wśród dzieci i młodzieży, w tym prowadzonych przeze mnie dwóch projektów badawczych: retrospektywnego badania studentów (Pyżalski 2008a, 2008b) oraz jakościowego – eksploracyjnego etapu dużych badań w ramach grantu MNiSW pt. *Cyberbullying jako nowa forma agresji rówieśniczej wśród gimnazjalistów w kontekście pedagogicznych oddziaływań profilaktycznych i interwencyjnych*.

W projektach tych interesuję się wszystkimi sytuacjami, w których dzieci i młodzież były ofiarami lub sprawcami agresji, realizowanej przy pomocy współczesnych technologii komunikacyjnych. Poszukiwałem też ich zróżnicowania i specyfiki w zestawieniu z agresją realizowaną w sposób tradycyjny.

Na obecnym etapie zgromadzono już kilkadziesiąt wywiadów elektronicznych (przez e-mail) i tradycyjnych z nastoletnimi sprawcami i ofiarami agresji elektronicznej, studentami i nauczycielami, którzy doświadczyli agresji elektronicznej jako ofiary lub musieli rozwiązywać sytuacje, gdzie sprawcami agresji elektronicznej były dzieci i młodzież.

Rozpoznanie empiryczne i namysł teoretyczny nad zjawiskiem agresji realizowanej przy użyciu współczesnych technologii komunikacyjnych znajduje się ciągle w fazie początkowej. Często podkreśla się to w najnowszych publikacjach, nawet w takich, które zostały przygotowane przez

pionierskich badaczy zjawiska, zajmujących się tą problematyką od dłuższego czasu (Kowalski i in. red. 2008; Vandebosch, van Cleemput 2008; Wolak i in. 2007).

Wskazuje się ponadto na fakt, iż brak jest zgody co do zakresu znaczeniowego stosowanych pojęć, a w różnych badaniach te same pojęcia definiowane są w inny sposób. Wynika to przede wszystkim z przyjmowania przez badaczy zróżnicowanych kryteriów społecznych i behawioralnych w obszarze definiowania interesującego nas rodzaju agresji.

Konsekwencją takiego zamieszania pojęciowego jest brak powszechnie stosowanych metod pomiaru i narzędzi badawczych.

Problem ten zaczyna być coraz częściej dostrzegany przez badaczy. Powoli pojawiają się pewne propozycje porządkujące, do których nawiążę w dalszej części opracowania, uwzględniając także problem terminologii stosowanej w Polsce i przedstawiając pewne propozycje terminologiczne w tym zakresie.

W dostępnej literaturze naukowej spotykamy pojęcia bardzo ogólne, które obejmują szeroki zakres zjawisk związanych z użyciem nowoczesnych technologii komunikacyjnych do realizacji działań agresywnych. Możemy natknąć się także na takie, które zostały zdefiniowane dokładniej – dotyczą zatem węższej grupy zjawisk, które mogą być rozumiane jako subtypy agresji elektronicznej.

Porównania powszechnie stosowanych pojęć² dokonałem w tabeli 1. Użyłem w niej kryteriów stosowanych jako charakterystyki *cyberbullyingu*, który jest specyficznym, ściśle zdefiniowanym subtypem rówieśniczej agresji realizowanej przy uży-

ciu nowych technologii komunikacyjnych. Wybór padł na kryteria tego zjawiska, gdyż – bazując na definicji tradycyjnego *bullyingu* szkolnego – pojęcie odnoszące się do niego zostało najbardziej szczegółowo zdefiniowane, jeśli idzie o strukturę związanych z nim charakterystyk.

Zgodnie z powszechnie akceptowaną w naukach społecznych definicją (Berger 2007; Olweus 1993) *bullying* to takie wrogie zachowania, gdzie uczeń bądź uczniowie intencjonalnie przez dłuższy czas (powtarzalność) atakują innego ucznia, który ze względu na przewagę sprawców (fizyczną lub psychiczną) nie potrafi się bronić (nierówność sił)³.

Konsekwentnie, zwykle uważa się, że *cyberbullying* powinien posiadać wszystkie te właściwości, z tą różnicą, że narzędziami jego realizacji są nowoczesne technologie komunikacyjne (Williams, Guerra 2007).

Ze względu na specyficzny zakres znaczeniowy tego zjawiska uważam, że często spotykane tłumaczenie tego pojęcia w polskiej literaturze jako cyberprzemoc jest niewłaściwe. Pojęcie przemoc ma w języku polskim bardzo szerokie znaczenie i obejmuje wszystkie sytuacje, w których w efekcie agresji innych osób ktoś cierpi. Zatem pojęcie cyberprzemoc ma dużo szersze znaczenie w zestawieniu z zakresem znaczeniowym anglojęzycznego pojęcia *cyberbullying*.

Dużo szersze znaczenie niż *cyberbullying* ma określenie *online harassment* (*Internet harassment*). Z zakresem znaczeniowym *cyberbullyingu* łączy je jedynie fakt użycia technologii komunikacyjnej (tutaj ograniczonej do Internetu) oraz intencjonalność (celowość) działania.

² Skoncentrowałem się tutaj jedynie na pracach autorów, którzy przywiązują wagę i dokonują wysiłku ścisłego definiowania zjawisk i wzajemnej relacji poszczególnych definicji. Pomijam zatem prace badaczy, którzy stosują uwzględnione tutaj terminy zamiennie, nie uwzględniając różnic jakościowych pomiędzy nimi.

³ Odrębnym tematem, do którego wrócę w dalszej części artykułu, jest pytanie, na ile właściwości tradycyjnego *bullyingu* – zdefiniowanego dla potrzeb zwykłych środowisk edukacyjnych – przystają do aktów agresji realizowanych za pomocą Internetu i telefonów komórkowych.

Nieobecne w definicji są nierównowaga sił, powtarzalność oraz fakt przynależności sprawcy i ofiary do tej samej grupy społecznej. Ważne jest natomiast to, iż agresja kierowana jest bezpośrednio przeciwko innej osobie.

Wreszcie najszerszy zakres znaczeniowy ma pojęcie *electronic aggression*, które z poprzednimi łączy jedynie fakt wykorzystania nowoczesnych technologii komunikacyjnych jako narzędzia agresji. Pozostałe społeczne i behawioralne aspekty działania nie są w przypadku tego pojęcia zdefiniowane.

Dodatkowo pojęcie agresji elektronicznej może być stosowane zarówno w sytuacji, gdy działania kierowane są bezpośrednio przeciwko innej osobie (np. gdy jest wyzywana przy wykorzystaniu poczty elektronicznej), jak i wtedy, gdy działanie jest pośrednie (np. w sieci umieszczane są materiały kompromitujące jakąś osobę).

W polskiej literaturze (Wojtasik 2007), dla potrzeb realizacji największego dotychczas w naszym kraju badania ilościowego, użyto pojęcia przemoc z wykorzystaniem mediów elektronicznych. Definiując to pojęcie podkreślono dwie charakterystyki: działania realizowane są wbrew woli ofiary i przynoszą jej szkodę społeczną, psychiczną lub moralną. Tak szerokie ujęcie jest więc bliskie rozumieniu stosowanego w literaturze światowej pojęcia *electronic aggression*, chociaż zawęża je zdefiniowana konieczność wystąpienia szkodliwych efektów po stronie ofiary.

Podsumowując – stosowanie jasnych definicji pojęć pozwala na orientację, jakim zjawiskiem związanym ze stosowaniem nowoczesnych technologii do realizacji działań agresywnych zajmujemy się w projekcie badawczym, profilaktycznym lub edukacyjnym. Oczywiście jasne zdefiniowanie pozwala też na prawidłową operacjonalizację zmiennych i tworzenie dobrej jakości narzędzi badawczych.

Jest to bardzo istotne, bowiem poszczególne subtypy agresji elektronicznej bardzo się od siebie różnią także ze względu na ich potencjalną szkodliwość. Przykładowo, całkiem czymś innym jest akt bycia zwyzywanym jednorazowo na czacie przez nieznaną osobę, a czymś innym bycie regularnie nękanym przez grupę rówieśników, którzy uczęszczają do tej samej klasy i wykorzystują współczesne środki komunikacji do wzmocnienia efektów tradycyjnego *bullyingu*, który wobec kogoś stosują.

Jeśli idzie o polskie odpowiedniki pojęć stosowanych przez badaczy głównego nurtu światowego proponuję, aby w odniesieniu do *cyberbullyingu* używać oryginalnego terminu lub, bazując na literaturze niemieckojęzycznej (Dambach 2008), stosować określenie *mobbing* (wskazujące na długotrwałość, intencjonalność i przewagę sprawców).

Oczywiście należy jeszcze dodać przymiotnik uwzględniający specyficzne narzędzia realizacji agresji – Internet i telefony komórkowe. Dobrym określeniem może być tutaj „elektroniczny” – ponieważ obejmuje swym znaczeniem szeroki zakres stosowanych przez sprawców nowoczesnych technologii komunikacyjnych. W całości więc proponowane określenie odpowiednika pojęcia *cyberbullying* w języku polskim brzmi: **mobbing elektroniczny**.

Propozycją pojęcia, które znaczeniowo oddaje w języku polskim sens pojęcia *online harassment*, jest **prześladowanie internetowe**⁴.

Wreszcie termin oddający sens pojęcia o najszerszym znaczeniu – *electronic aggression*, może stanowić jego bezpośrednie tłumaczenie – **agresja elektroniczna**. Można także rozważyć jako odpowiednik, ze względu na fakt rozpowszechnienia (także w kampaniach społecznych), stosowanie przywołanego wcześniej pojęcia **cyberprzemoc**.

⁴ Niektórzy badacze (Aftab 2008) ograniczają pojęcie harassment jedynie do sytuacji, w której sprawca agresji jest osobą dorosłą.

Tabela 1. Porównanie zakresu znaczeniowego pojęć *electronic aggression*, *online harassment* i *cyberbullying*

Pojęcie angielskie	<i>Electronic aggression</i>	<i>Online harassment/ Internet harassment</i>	<i>Cyberbullying/ Internet bullying</i>
Proponowane polskie terminy	Agresja elektroniczna/ cyberprzemoc	Nękanie internetowe	Mobbing elektroniczny
Przykładowi autorzy stosujący pojęcie	David-Ferdon, Feldman Herz (2007)	Ybarra i współpracownicy (2004a, 2004b) Ybarra i współpracownicy (2007)	Smith i współpracownicy (2007); Williams, Guerra (2007) Patchin, Hinduja (2006)
Zdefiniowanie technicznego aspektu działania	Bardzo ogólne – używanie technologii komunikacyjnych wraz z konkretnymi przykładami takiego działania. Działanie przeciwko innej osobie może być pośrednie lub bezpośrednie.	Ograniczone do działania <i>online</i> , skierowane bezpośrednio przeciwko innej osobie wraz z konkretnymi przykładami takiego działania	Działanie poprzez „komunikację elektroniczną” wraz z konkretnymi przykładami takiego działania. Działanie przeciwko innej osobie może być pośrednie lub bezpośrednie.
Celowość (kryterium tradycyjnego <i>bullyingu</i>)	Lekko zaznaczona (nie wprost – wynika raczej z definicji agresji)	Tak	Tak
Powtarzalność (kryterium tradycyjnego <i>bullyingu</i>)	Nie objęta definicją	Nie objęta definicją	Tak
Nierównowaga sił, znaczna przewaga sprawców (kryterium tradycyjnego <i>bullyingu</i>)	Nie objęta definicją	Nie objęta definicją	Tak
Relacja sprawcy do ofiary – agresja wewnątrz znanej grupy społecznej (kryterium tradycyjnego <i>bullyingu</i>)	Niezdefiniowana – może dotyczyć znanych i nieznanych osób	Niezdefiniowana – może dotyczyć znanych i nieznanych osób	Ta sama grupa społeczna (np. klasa szkolna)

Na koniec tych rozważań warto przywołać jeszcze jedną kwestię, związaną przede wszystkim z tym, iż agresja elektroniczna jest nowym problemem dla badaczy z dziedziny nauk społecznych. Na obecnym etapie sporo osób prowadzących badania powołuje się na określoną definicję zjawiska (np. korzystając z zaproponowanego przez

Olweusa rozumienia *bullyingu*), a potem w narzędziu badawczym, operacjonalizując zmienne, w ogóle nie uwzględnia charakterystycznych jego cech, objętych definicją (np. Aricak i in. 2008).

Badani nie są więc pytani o takie omawiane wyżej aspekty, jak np. powtarzalność czy celowość działań, których byli

sprawcami lub ofiarami. Wydaje się zatem, że mierzą oni w rzeczywistości agresję elektroniczną (rozumianą szerzej).

Wyraźne rozróżnienie trzech omówionych wcześniej pojęć dodaje klarowności. Nie wyczerpuje jednak wszystkich wymiarów, które można uwzględniać dla potrzeb definiowania subtypów agresji elektronicznej i ich pomiaru. Poniżej, na podstawie wykonanych przeze mnie badań jakościowych⁵ oraz badań innych autorów, przedyskutuję krótko takie wymiary, wracając

także do charakterystyk przywołanego wyżej zjawiska *cyberbullyingu* – ze wskazaniem szczególnego ich rozumienia w relacji do tradycyjnego *bullyingu*.

Właśnie od tego drugiego problemu chciałbym rozpocząć dyskusję, analizując cztery cechy:

- powtarzalność,
- intencję skrzywdzenia drugiej osoby,
- nierównomierność sił,
- fakt realizowania agresji w obszarze znanej grupy społecznej.

Co nowego do tradycyjnych charakterystyk *bullyingu* wnosi *cyberbullying*?

Powtarzalność

Badania, które prowadziłem ujawniły, iż młodzież realizuje akty agresji za pomocą współczesnych technologii komunikacyjnych zarówno jako pojedyncze „wybryki”, jak i jako całą serię działań wobec jednej lub wielu ofiar. Tutaj oczywiście możemy mówić o powtarzalności rozumianej, tak jak w klasycznym *bullyingu*, jedynie w przypadku pierwszej sytuacji, kiedy powtarzana w czasie agresja kierowana jest przeciwko tej samej ofierze.

Generalnie jednak w omawianym tutaj przypadku powtarzalność rozumiana jest tradycyjnie – jako działania sprawców, którzy wielokrotnie dokonują aktów agresji.

Jednakże badania ujawniły także specyficzny rodzaj powtarzalności, który jest w przypadku agresji elektronicznej związany głównie z właściwościami materiałów opublikowanych w Internecie. Właściwości te w spójny sposób prezentuje Boyd (2007), wskazując na cztery najistotniejsze kwestie:

- 1) trwałość (*persistence*),
- 2) możliwość wyszukiwania (*searchability*),
- 3) kopiowalność (*replicability*),
- 4) występowanie tzw. niewidzialnej publiczności (*invisible audience*).

Oznacza to, iż zwykle coś, co zostało opublikowane w Internecie, pozostaje tam przez długi czas, stosunkowo łatwo to znaleźć, a także wykonać wysokiej jakości kopie – co zresztą przyczynia się do występowania dwóch pierwszych charakterystyk. Dodatkowo materiały w Internecie ogląda tak zwana niewidzialna publiczność, czyli trudna do zidentyfikowania, czasami bardzo duża grupa osób.

Ekstremalnym, ale dobrze ilustrującym te właściwości materiału umieszczonego w sieci jest przypadek nastolatka Ghyslaina Raza. Chłopiec ten pod koniec 2002 r. nagrał samego siebie, jak odgrywa sceny z filmu *Gwiezdne wojny*. Materiał został uznany za zabawny przez kolegów z klasy, którzy umieścili go w sieci.

⁵ Ze względu na charakter tego artykułu nie cytuję bezpośrednio zebranego materiału. Przedstawiam za to pewne zgeneralizowane tendencje i wnioski.

W 2004 r. inne osoby stworzyły rozbudowaną stronę, zawierającą omawiane klipy i inne dodatkowe materiały oraz specjalne efekty dźwiękowe. Strona ta miała w 2004 r. 7,6 mln wejść. Tego typu „popularność” była nie do uniesienia dla bohatera klipów, co skończyło się koniecznością pomocy psychiatrycznej i procesem rodziców ofiary przeciwko rówieśnikom, którzy umieścili materiał w Internecie oraz ich rodzicom (Kowalski i in. 2008).

Taka powtarzalność ma całkiem inne znaczenie niż tradycyjna. Jej występowanie

wiąże się nie z działaniami sprawców, lecz cechami nowoczesnych technologii komunikacyjnych, głównie Internetu, oraz społecznymi wzorami ich używania.

Co więcej, w tym kontekście powtarzalność może pojawić się nie tylko bez uczestnictwa sprawców, ale także wbrew ich woli, ponieważ nie mają oni wpływu na inne osoby oglądające, kopiujące czy rozpowszechniające materiały początkowo wyprodukowane i opublikowane przez nich, nawet jednorazowo.

Intencja skrzywdzenia

Analizując aspekt intencji skrzywdzenia warto robić to równocześnie z analizą wymiaru poczucia bycia skrzywdzonym

przez ofiarę. Kiedy skrzyżujemy obydwie wymiary, pojawi się lista czterech możliwości przedstawionych w tabeli 2.

Tabela 2. Relacje intencji skrzywdzenia po stronie sprawcy i poczucia skrzywdzenia doświadczanego przez ofiarę agresji elektronicznej

Wyszczególnienie		Poczucie skrzywdzenia doświadczane przez ofiarę	
		Występuje	Nie występuje
Intencja skrzywdzenia ze strony sprawcy	Występuje	Sytuacja I	Sytuacja II
	Nie występuje	Sytuacja III	Sytuacja IV

Najbardziej modelowa jest sytuacja I, kiedy sprawca, który ma intencję skrzywdzenia ofiary, osiąga swój cel. Takie sytuacje były oczywiście opisywane przez respondentów. Siedemnastoletni sprawca, uczestnik moich badań, wskazywał przykładowo, że straszył i szantażował z kolegami kogoś za pomocą SMS-ów wysyłanych ofierze z nieznanych numerów, a ta osoba później bardzo się bała i odmawiała uczęszczania do szkoły.

Moi respondenci wskazywali jednak często na sytuacje związane z agresją elektroniczną, w której jeden z wymiarów (intencja skrzywdzenia lub poczucie skrzywdzenia) był nieobecny. Wiele ofiar wskazywało, na sytuacje, w których – mimo że ewidentnie doświadczyły intencjonalnego aktu agresji, nie

odczuwały konsekwencji w postaci poczucia skrzywdzenia (sytuacja II w tab. 2). Dotyczyło to przykładowo ataków za pomocą wulgarного języka ze strony nieznanych ofierze osób podczas rozmowy na czacie internetowym.

Respondenci mówili, że po prośbie blokowali taką osobę, by nie mogła kontynuować rozmowy z nimi i przestawali myśleć dalej o sytuacji, interpretując ją przykładowo jako działanie „jakiegoś dzieciaka”.

Interesująca z punktu widzenia specyfiki agresji elektronicznej jest sytuacja III, gdzie sprawca, który nie ma negatywnych intencji, powoduje poczucie krzywdy u ofiary. Oczywiście sytuacje takie mogą się zdarzyć i zdarzają się w przypadku tradycyjnych aktów agresji. Jednakże specyfika komu-

nikacji elektronicznej może ułatwiać ich występowanie. Przede wszystkim ma to związek z brakiem, w większości przypadków, informacji zwrotnej w postaci pozawerbalnych sygnałów emocjonalnych, które wskazują na rzeczywiste konsekwencje naszego działania i ich subiektywny odbiór przez drugą osobę.

W tradycyjnej sytuacji płacz ofiary jest wyraźną informacją, że to, co miało być żartem, dotknęło drugą osobę. W przypadku agresji elektronicznej – szczególnie tej, która nie jest kierowana bezpośrednio do ofiary (polegającej np. na publikacji materiałów), takiej informacji, przynajmniej w momencie działania, sprawca nie otrzymuje. Oddzielenie od ofiary za pomocą technologii komunikacyjnej może generalnie powodować, że sprawcy „zapominają”, że chociaż realizując akty agresji elektronicznej obcują z technologią, to tym, kto rzeczywiście może odczuć cierpienie, jest drugi człowiek.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, iż byli także respondenci, którzy z pełną premedytacją wykorzystywali siłę technologii komunikacyjnych, żeby usprawnić krzywdzenie ofiary. Wskazują oni, przykładowo, na niektóre cechy publikowanych w Internecie materiałów, które wymienia cytowana wcześniej Boyd (2007), np. występowanie szerokiej niewidzialnej publiczności, która może zobaczyć ich ofiarę w kompromitującej sytuacji.

Relatywnie najtrudniejsza do wyjaśnienia jest sytuacja oznaczona w tabeli 2 jako IV. W sytuacji tej obydwa aspekty – intencja skrzywdzenia i poczucie krzywdy są nieobecne. Jak więc możemy mówić, że mamy do czynienia z agresją elektroniczną, skoro sprawca nie chciał skrzywdzić, a ofiara nie

cierpi? W takich sytuacjach możemy jedynie przyjąć perspektywę zewnętrznego obserwatora, który oceni ją ze strony własnych norm etycznych.

Spójrzmy na przykład, obecnej w niektórych środowiskach młodzieżowych, mody na filmowanie, umieszczanie w Internecie i komentowanie materiałów wizualnych przedstawiających osoby, które ze względu na swój stan lub inne cechy mają ograniczone zdolności oceny sytuacji – przykładowo osoby upośledzone umysłowo, alkoholików itp. Osoby takie ze względu na wspomniane wcześniej cechy, połączone często z brakiem świadomości, że realizowane są wobec nich działania agresywne, mogą nie odczuwać cierpienia.

Ci, którzy nagrywają, upubliczniają czy komentują tego typu filmy mogą w tym samym czasie mieć poczucie, iż niewinnie żartują sobie z danej osoby, jednocześnie będąc jak najdalszymi od chęci skrzywdzenia jej. Jednakże wielu zewnętrznych obserwatorów, także tych komentujących tego typu opublikowane filmy, ocenia takie zachowania jako agresywne i krytykuje autorów materiału (często samemu używając ostrego języka) za krzywdę, którą czynią bohaterom swoich produkcji.

Podsumowując – przyjęcie kategorii negatywnych intencji, jako wyznacznik specyficznego rodzaju agresji elektronicznej – *cyberbullyingu* (mobbingu elektronicznego), jest ze względu na specyfikę nowego zjawiska dyskusyjne. Kryterium to może bowiem powodować wykluczenie z rozważań bardzo wielu sytuacji, które będą w mechanizmach działania i konsekwencjach zbliżone do *bullyingu*, a jednocześnie nie będą spełniały kryterium świadomych negatywnych intencji sprawcy.

Przewaga sprawców nad ofiarą

W przypadku tradycyjnego *bullyingu* wyznacznikiem jest sytuacja, kiedy sprawcy dysponują tak znaczącą przewagą nad ofiarą, że nie potrafi się ona bronić. Prze-

waga, o jakiej tu mowa, wynika przede wszystkim z cech sprawców, takich jak siła fizyczna, lepsza sprawność komunikacyjna itp., a także z faktu, że sprawców jest

po prostu więcej, a ofiara nie ma wsparcia w innych osobach.

Przewaga w przypadku elektronicznej agresji może wynikać z samych cech komunikacji zapośredniczonej przez komputer (np. anonimowości) lub cech materiału opublikowanego w sieci (choćby tych zdefiniowanych przez Boyd, które omówiłem wyżej).

Na tego typu mechanizmy wskazywało wielu respondentów moich badań, którym zdarzyło się być ofiarami agresji elektronicznej. Jedna z respondentek, przerażona wulgarnymi SMS-ami, które otrzymywała, powiedziała, że nie tyle problemem jest ich treść, co fakt, że nie wiadomo, kto jest sprawcą, i na ile w rzeczywistości jest groźny.

Agresja wewnątrz znanej grupy społecznej

Tradycyjny *bullying* odbywa się wewnątrz grupy społecznej, do której należy zarówno ofiara, jak i sprawca lub sprawcy. W przypadku agresji rówieśniczej taką grupą jest najczęściej klasa lub szkoła.

W niektórych przypadkach agresji elektronicznej sytuacja wygląda identycznie. Dzieje się tak przykładowo w sytuacjach, gdy ofiara jest przy pomocy nowoczesnych technologii komunikacyjnych atakowana przez te same osoby, które są wobec niej agresywne w klasie szkolnej. Niektórzy badacze uważają, iż tak naprawdę jedynie do takich sytuacji powinno być stosowane określenie *cyberbullying*.

Zwolennikami takiego przekonania są Wołak i współpracownicy (2007), którzy uważają, iż pojęcie *cyberbullying* powinno być stosowane jedynie wtedy, gdy agresja realizowana przez nowoczesne technologie jest ściśle powiązana z negatywnymi relacjami ofiary i sprawców w „realnym świecie” – a konkretnie w środowisku szkolnym. Interesujące jest jednak to, że takich sytuacji nie jest bardzo wiele – przynajmniej w świetle wyników dotychczas zrealizowanych badań.

Inni respondenci, którzy byli ofiarami opublikowania ich niekorzystnego wizerunku w Internecie, wskazywali na fakt omówionej już wyżej niewidzialnej publiczności (Boyd 2007). Obawiali się oni po prostu, że wśród potencjalnych oglądających może znaleźć się bardzo duża liczba niezidentyfikowanych osób, wśród których będą zarówno ich znajomi, jak i osoby postronne.

Generalnie więc nowością jest to, że potencjalna przewaga sił w *cyberbullyingu* może być w znacznym zakresie przeniesiona z cech jednostek-sprawców na cechy komunikacji zapośredniczonej przez komputer i cechy samego materiału opublikowanego w sieci.

W projekcie badawczym Ybarry i współpracowników (2007) spośród 476 ofiar agresji elektronicznej jedynie około 12,5% wskazało, że w Internecie prześladowają je te same osoby, co w szkole, około 10,5% – że są to inne osoby, a aż 64% powiedziało, że na terenie szkoły nikt ich nie prześladowuje. Wreszcie około 13% nie wiedziało, kto atakuje ich w sieci.

Ten ostatni wynik sugeruje jednocześnie, iż wyrażane często obiegowo przekonanie, że wszystkie czy większość aktów agresji elektronicznej charakteryzuje anonimowość może być nieprawdziwe.

W przypadku agresji elektronicznej zdarza się, że taką grupą jest społeczność wyłącznie internetowa. W moich badaniach uczestniczyli respondenci, którzy nawiązywali kontakty *online* w ramach np. forum internetowego, budowali bliskie relacje z jego użytkownikami, mając poczucie przynależności do grupy. Później natomiast w wyniku różnych nieporozumień stawali się ofiarami aktów agresji ze strony innych użytkowników, co kończyło się czasami decyzją o odejściu z określonej społeczności.

Podobne są ustalenia zespołu badawczego Katzer i współpracowników (2007), którzy eksplorowali problem agresji elektronicznej w pokojach czatowych, wskazując na podobieństwa społeczności pokoju czatowego do funkcjonowania tradycyjnej grupy rówieśniczej.

Równocześnie sytuacja, kiedy agresja elektroniczna odbywa się wewnątrz grup, których członkowie znajdują się wyłącznie wirtualnie, niesie ze sobą wiele nowych kwestii. Grupy wirtualne charakteryzują się bowiem – w zestawieniu z grupami w realnym świecie – wieloma specyficznymi właściwościami w obszarze spójności, wpływu członków grupy na siebie nawzajem i statusu poszczególnych członków grupy (McKenna 2008).

Wykazano także eksperymentalnie, iż osoby funkcjonujące i komunikujące się w grupie wirtualnej mają tendencje do in-

negu zachowania niż w grupach, których członkowie spotykają się twarzą w twarz.

Co szczególnie interesujące, z punktu widzenia omawianej problematyki wykazano, iż osoby cechujące się ponadprzeciętnym poziomem agresji łatwiej angażują się w bezpośrednie atakowanie innych osób w grupach *online* między innymi ze względu na obniżenie poczucia osobistej odpowiedzialności oraz redukcję mechanizmów kontroli społecznej⁶ (McKenna 2008).

Podsumowując rozważania dotyczące nowego rozumienia tradycyjnych charakterystyk *bullyingu*, które jest konieczne w przypadku *cyberbullyingu*, warto zauważyć, że stanowi ono spore wyzwanie dla badaczy, w szczególności konstruujących narzędzia do badań ilościowych. Muszą oni bowiem zadbać o to, by narzędzia te uwzględniały nowe rozumienie omówionych wyżej tradycyjnych charakterystyk.

W kierunku dalszych ważnych charakterystyk...

Wcześniej przybliżono charakterystyki tradycyjnego *bullyingu*, które są przez większość badaczy (np. Agatson i in. 2007; Kowalski i in. red. 2008) stosowane do definiowania specyficznego subtypu agresji elektronicznej – *cyberbullyingu*.

Poniżej proponuję i omawiam dwa inne wymiary, które można uwzględnić w bada-

niach i analizach nastawionych na wyodrębnienie różnorodności subtypów agresji elektronicznej.

Są to kolejno: poziom skomplikowania stosowanych przez sprawcę technologii komunikacyjnych oraz tożsamość ofiary (w kontekście jej relacji ze sprawcą).

Poziom zaawansowania i rodzaj stosowanych technologii komunikacyjnych

Niektóre akty agresji elektronicznej wiążą się z prostym i łatwym stosowaniem technologii komunikacyjnych, które nie wymaga od sprawców ani zaawansowanej wiedzy dotyczącej obsługi oprogramowa-

nia komputerowego, ani nakładu czasu. Przykładami takich działań mogą być przykładowo wyzwicka lub groźby wysyłane pocztą elektroniczną lub przez komunikator internetowy czy SMS.

⁶ Mechanizm ten nie dotyczy wszystkich grup *online* w równym stopniu. Tutaj – podobnie jak w świecie realnym – istnieje międzygrupowe różnicowanie dotyczące ilościowego i jakościowego charakteru społecznych norm funkcjonowania oraz konsekwencji w przypadku ich łamania.

Czasami jednak akty agresji elektronicznej wiążą się z ponadprzeciętną kompetencją sprawców w obszarze wykorzystania technologii komputerowych, a często także ze sporym nakładem pracy i czasu. Przykładem mogą być tutaj włamania do kont poczty internetowej, wymagające czasami korzystania z hakerskiego oprogramowania, czy tworzenie i aktualizowanie witryn internetowych dotyczących ofiar albo przetwarzanie zdjęć lub filmów dotyczących ofiary (np. wmontowywanie jej wizerunku do materiałów o charakterze pornograficznym).

Warto tutaj dodatkowo wspomnieć, że w działaniach drugiego rodzaju sprawcom zdarza się tłumaczyć fakt działań przeciwko ofierze chęcią zademonstrowania własnego kunsztu w obszarze używania nowoczesnych technologii komunikacyjnych (Vandebosch, van Cleemput 2008).

Należy podkreślić, że właśnie te akty agresji, gdzie wykorzystanie technologii komputerowej do realizacji agresji elektronicznej jest bardziej zaawansowane, „multimedialne”, w sposób szczególny wpisują się w coś, co we współczesnych podręcznikach z zakresu socjologii mediów nazywane jest kulturą wizualną (Lister i in. red. 2003). To właśnie dzięki szczególnej roli obrazu w naszej kulturze społecznej akty agresji elektronicznej, realizowane dzięki jego wykorzystaniu, nabierają wyjątkowej

siły i znaczenia zarówno dla ofiar i sprawców, jak i osób, które nie są bezpośrednio zaangażowane w daną sytuację związaną z agresją elektroniczną.

Dodatkowo – jak pokazują wyniki badań Wojtasika (2007) – istotne jest także, z perspektywy potencjalnej szkodliwości, jakie konkretne sposoby (z technicznego punktu widzenia) zostały użyte do realizacji agresji elektronicznej.

W przywołanych tutaj badaniach sprawdzano, jakie emocje towarzyszyły młodym ludziom, którzy byli ofiarami różnego typu aktów agresji elektronicznej. Wykazano tutaj znaczące różnice między konsekwencjami poszczególnych typów agresji elektronicznej. Przykładowo wśród ofiar wykonywania wbrew ich woli filmów lub zdjęć – 54% badanych stwierdziło, że nie zrobiło to na nich większego znaczenia, 30% zdenerwowało się, a 11% – wstydziło. Odsetki osób odczuwających wymienione tu emocje znacząco różnią się w przypadku poniżania, ośmieszania i upokarzania w postaci bezpośredniego ataku na ofiarę i wynoszą odpowiednio: 33%, 59% oraz 13% (Wojtasik 2007).

Przedstawione wyżej dane przemawiają za tym, by przy rozpoznaniu naukowym agresji elektronicznej uwzględniać zaawansowanie i zróżnicowanie stosowanych technik komunikacyjnych i informatycznych.

Tożsamość ofiary i sprawcy

W przypadku agresji elektronicznej, jako że jest ona realizowana głównie za pomocą komunikacji zapośredniczonej przez komputer, znacznie rozszerza się grono potencjalnych ofiar, które łatwo jest zaatakować.

Ofiarą agresji elektronicznej, o czym wspomniano już wcześniej, mogą być rówieśnicy sprawców, znani z realnego świata lub świata wirtualnego. Komunikacja internetowa daje jednak dużo większe możliwości działań agresywnych wobec osób, co do

których agresywne reakcje w rzeczywistości realnej mogłyby się z łatwością źle skończyć, np. nauczycieli.

W agresji elektronicznej, w którą bezpośrednio zaangażowane są dzieci i młodzież, możemy mieć więc do czynienia z sytuacjami, takimi jak w przypadku *cyberbullyingu*, kiedy zarówno ofiary, jak i sprawcy należą do tej grupy. Bywa jednak tak, iż po którejś stronie – sprawcy bądź ofiary znajdziemy osoby dorosłe.

W sytuacji, kiedy dorosły jest sprawcą, możemy mieć do czynienia z agresją elektroniczną związaną z wykorzystywaniem seksualnym, kiedy to osoba dorosła próbuje uwieść osobę małoletnią lub narazić ją celowo na ekspozycję na niewłaściwe treści, np. pornografię.

Niewątpliwie sytuacja taka ze względu na specyfikę relacji dziecka i osoby dorosłej jest całkiem odmienna w porównaniu z agresją elektroniczną o charakterze rówieśniczym.

Inna jest także sytuacja agresji elektronicznej, kiedy chociaż sprawcami są dzieci i młodzież, to ofiarami są osoby dorosłe. W szczególności ważnym problemem jest tutaj agresja elektroniczna wobec nauczycieli, która – jak wykazują niektóre wstępne badania – jest zjawiskiem stosunkowo częstym (Kowalski i in. red. 2008).

Problem z agresją elektroniczną wobec nauczycieli bywa często wzmocniony poprzez fakt dysproporcji pomiędzy uczniami i nauczycielami w zakresie kompetencji informatycznych i wykorzystania współczesnych technologii komunikacyjnych. O ile dla uczniów świat takich technologii jest zwykle naturalnym środowiskiem, w którym się wychowywali, o tyle większość nauczycieli doświadczyła na pewnym etapie swojego życia „rewolucji komunikacyjnej”. Może to powodować zgeneralizowane postawy lękowe wobec takich technologii oraz społecznych wzorów ich wykorzystania, prezentowane przez nauczycieli.

Dodatkowo komunikacja zapośredniczona przez komputer, i szerzej cyberprzestrzeń, sprzyjają łatwemu atakowaniu osób nieznanym. Moi respondenci – sprawcy agresji elektronicznej – opisywali sytuacje, kiedy ich działania kierowane były przeciwko osobom przypadkowym, np. wy-

zywali oni nieznanych rozmówców na czacie, bądź krytykowali w złośliwy czy wulgarny sposób profile nieznanych osób w portalach społecznościowych.

Czasami te nieznane osoby wybierane są ze względu na specyfikę swojego funkcjonowania. Ilustracją tego jest, przywołana już wyżej, moda na filmowanie często prowokowanych do dziwnych zachowań alkoholików, czy osób upośledzonych umysłowo. Portale umożliwiające publikację własnych materiałów zawierają sporo klipów filmowych, przedstawiających właśnie takie treści.

Ofiarą agresji elektronicznej może być także celebryta, np. aktor, sportowiec czy członek zespołu muzycznego, czyli osoby, które identyfikowane są poza najbliższą grupą społeczną ofiary i traktowane są raczej symbolicznie.

Wreszcie agresja elektroniczna może być kierowana nie przeciwko konkretnym osobom, lecz przeciwko całemu kategoriom osób. Mam tu na myśli takie sytuacje, kiedy sprawca publikuje materiały tekstowe lub audiowizualne krytykujące osoby o określonej rasie, orientacji seksualnej itp.

Ten krótki przegląd wskazuje na znaczną jakościową różnorodność możliwości, jeśli idzie o tożsamość ofiary i sprawcy w kontekście agresji elektronicznej, w którą bezpośrednio zaangażowane są dzieci i młodzież. W dość oczywisty sposób ten aspekt różnicuje sytuacje agresji elektronicznej zarówno pod kątem ich społecznych i indywidualnych uwarunkowań, jak i potencjalnych, negatywnych konsekwencji dla sprawców i ofiar.

Istnieje zatem potrzeba uwzględnienia tego obszaru w narzędziach służących do pomiaru rozpowszechnienia agresji elektronicznej.

Podsumowanie

Liczba inicjatyw badawczych i praktycznych rozwiązań o charakterze profilaktycznym czy edukacyjnym związanych z różnymi rodzajami agresji elektronicznej, w którą zaangażowane są dzieci i młodzież, będzie z pewnością rosła. Istnieje zatem pilna potrzeba uporządkowania zagadnień definicyjnych związanych z agresją elektroniczną i jej poszczególnymi subtypami.

Uporządkowanie takie jest istotne dla umożliwienia skutecznej komunikacji między badaczami oraz przystawalności terminologii stosowanej w naszym kraju do tej, która jest stosowana w głównym nurcie badań światowych.

W prezentowanym artykule wskazałem na zakresy znaczeniowe najczęściej używanych pojęć, wskazując ich wzajemne relacje, oraz zaproponowałem ich polskie odpowiedniki. I tak, dla najbardziej ogólnego pojęcia proponuję określenie **agresja elektroniczna** lub **cyberprzemoc**, dla bezpośrednio kierowanej przeciwko ofierze agresji internetowej proponuję określenie **nękanie internetowe**. Wreszcie, dla równieśniczej agresji elektronicznej realizowanej przez dzieci i młodzież w ramach tej samej grupy społecznej, w sposób powtarzalny, celowy i w sytuacji znacznej przewagi sprawców nad ofiarą proponuję pojęcie **mobbing elektroniczny** (odpowiednik pojęcia *cyberbullying*).

Dodatkowo w tekście dyskutuję nowe rozumienie charakterystyk stosowanych tradycyjnie do *bullyingu* w środowisku szkolnym, które obecnie wykorzystywane są do definiowania *cyberbullyingu*. Uchwycenie tego nowego rozumienia przez bada-

czy, którzy będą operacjonalizować zmienne dla potrzeb tworzenia narzędzi, stanowi istotne wyzwanie.

Jest ono jeszcze większe, ponieważ w niektórych przypadkach *cyberbullyingu* charakterystyki te mogą być rozumiane w sposób tradycyjny. Przykładowo, powtarzalność może wynikać zarówno z cech technologii komunikacyjnych czy materiału umieszczonego w sieci, jak i z rzeczywistego powtarzania zachowań agresywnych przez sprawcę lub sprawców.

Wreszcie proponuję dwa kolejne wymiary, które warto uwzględnić przy badaniu agresji elektronicznej i jej wymiarów.

Pierwszy z nich to rodzaj i zaawansowanie stosowanych technologii komunikacyjnych. Wymiar ten jest typowo związany z agresją elektroniczną i był nieobecny w przypadku tradycyjnych badań nad agresją, w którą jako sprawcy zaangażowane były dzieci lub młodzież.

Drugi proponowany wymiar wiąże się z tożsamością ofiary i sprawcy w kontekście ich wzajemnych relacji. Wchodzą tu w grę przykładowo takie aspekty, jak zaangażowanie osób dorosłych po którejś ze stron oraz agresja kierowana do osób nieznajomych.

Oczywiście lista potencjalnych wymiarów, które powinny być uwzględniane w przypadku stosunkowo nowego zjawiska agresji elektronicznej dotyczącego dzieci i młodzieży, z pewnością nie jest zamknięta i będzie się poszerzać oraz ulegać modyfikacjom wraz z rozwojem badań nad tą problematyką i większą ilością materiału empirycznego, który może być interpretowany.

Cyberviolence or cyberbullying, defined – to put it simply – as violence committed by use of new communications technologies such as the Internet and mobile phones, is commonly regarded as a serious problem both in the area of public health and in education. Both globally and in Poland, more and more social campaigns and other

efforts have been launched to reduce this problem. These are mainly educational activities focusing on prevention or – if cyberviolence has already occurred – on effective intervention.

On the other hand, however, even leading researchers in the field have noticed that the definitions of cyberbullying and its subtypes are still poorly developed, which not only hinders quantitative scientific research that relies on operationalized variables, but also impedes any attempts to make inter-population comparisons.

Additionally, the absence of identified subtypes of the problem leads to overgeneralizations of qualitatively different forms of behaviour, and consequently to overlooking the social specificity of various types of behaviour that may be defined as cyberbullying.

The article reviews different dimensions that should be taken into account when defining and operationalizing various types of cyberbullying, limited to situations where both the perpetrator and the victim are children or young people. This analysis uses the dimensions that have been applied to characterize traditional cyberbullying, and the dimensions identified in qualitative research based on online and face-to-face interviews of college students, adolescents, and teachers who have suffered from, perpetrated or witnessed acts of cyberbullying.

Literatura

- Aftab P. (2008), <http://wiredsafety.net>.
- Agatson P.W., Kowalski R., Limber S. (2007), *Students' perspectives on cyber bullying*, „Journal of Adolescent Health” nr 41.
- Aricak T., Siyahhan S., Uzunhasanoglu A., Saribeyoglu S., Ciplak S., Yilmaz N., Memmedov C. (2008), *Cyberbullying among Turkish adolescents*, „Cyber Psychology & Behavior” nr 3.
- Berger K.S. (2007), *Update on bullying at school: science forgotten?*, „Developmental Review” nr 27.
- Boyd D. (2007), *Why youth (heart) social network sites: the role of networked publics in teenage social life*, w: D. Buckingham (red.), *Mc Arthur Foundation on Digital Learning – youth, identity, and digital media volume*, Cambridge: MIT Press.
- Dambach K.E. (2008), *Mobbing w szkole. Jak zapobiegać przemocy grupowej*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- David-Ferdon C., Feldman Herz M. (2007), *Electronic media, violence, and adolescents: an emerging public health problem*, „Journal of Adolescent Health” nr 41.
- Jenkins H. (2007), *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Katzer C., Fetchenhauer D., Belschak F. (w druku), *Cyberbullying in chatrooms – who are the victims?*, „Journal of Media Psychology”.
- Kowalski R.M., Limber S.P., Agatson P.W., red. (2008), *Cyberbullying. Bullying in the digital age*, Blackwell Publishing Ltd.

- Lister M., Dovey J., Giddings S., Grant I., Kelly K., red. (2003), *New media: a critical introduction*, Nowy Jork: Routledge.
- McKenna K.Y.A. (2008), *Influence on the nature and functioning of social groups*, w: A. Barak (red.), *Psychological aspects of cyberspace. Theory, research and applications*, Nowy Jork: Cambridge University Press, s. 228–242.
- Olweus D. (1993), *Bullying at school. What we know and what we can do*, Oxford: Blackwell.
- Patchin J.W., Hinduja S. (2006), *Bullies move beyond the school yard: a preliminary look at cyberbullying*, „Youth Violence Juvenile Justice” nr 4.
- Pyżalski J. (2008a), *Agresja elektroniczna – wirtualne ciosy, realne rany* (1), „Remedium” nr 9.
- Pyżalski J. (2008b), *Agresja elektroniczna – wirtualne ciosy, realne rany* (2), „Remedium” nr 10.
- Smith P., Mahdavi J., Carvalho M., Tippett N. (2007), *An investigation into cyberbullying, its form awareness and impact, and the relationship between age and gender in cyberbullying, A report to the Anti-Bullying Alliance*, Londyn: Unit for School and Family Studium.
- Williams K.R., Guerra N.G. (2007), *Prevalence and predictors of internet bullying*, „Journal of Adolescent Health” nr 41.
- Wojtasik Ł. (2007), *Przemoc rówieśnicza a media elektroniczne*, Warszawa: Fundacja Dzieci Niczyje/gemiusAdHoc.
- Wolak J., Mitchell K.J., Finkelhor D. (2007), *Does online harassment constitute bullying? An exploration of online harassment by known peers and online only-contacts*, „Journal of Adolescent Health” nr 41.
- Vandebosch H., van Cleemput K. (2008), *Defining cyberbullying: a qualitative research into the perceptions of youngsters*, „CyberPsychology&Behavior” nr 4.
- Ybarra M.L., Mitchell K.J. (2004a), *Online aggressor/targets, aggreors, and targets: a comparison of associated youth characteristics*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” nr 7.
- Ybarra M.L., Mitchell K. J. (2004b), *Youth engaging in online harassment: associations witch caregiver-child relationships, Internet use, and personal characteristics*, „Journal of Adolescence” nr 27.
- Ybarra M.L., Diener-West M., Leaf P.J. (2007), *Examining the overlap in internet harassment and school bullying: implications for school intervention*, „Journal of Adolescents Health” nr 41.

O AUTORZE

JACEK PYŻAŁSKI jest prorektorem Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Łodzi oraz adiunktem w Instytucie Medycyny Pracy w Łodzi (członek Zespołu Krajowego Centrum Promocji Zdrowia w Miejsu Pracy). Kierownik i wykonawca w kilkunastu zagranicznych i polskich projektach badawczych z zakresu stresu zawodowego nauczycieli, radzenia sobie nauczycieli z trudnymi wychowawczo zachowaniami uczniów oraz promocji zdrowia w miejscu pracy. Autor książki *Nauczyciele-uczniowie: dwa spojrzenia na dyscyplinę w klasie* oraz współautor podręcznika testowego *Kwestionariusz Obciążeń Zawodowych Pedagoga (KOZP)* a także autor i współautor około 70 publikacji w języku polskim i angielskim. Członek Międzynarodowego Komitetu zarządzającego akcją COST (European Cooperation in the field of Scientific and Technical Research Action IS0801: Cyberbullying: coping with negative and enhancing positive uses of new technologies, in relationships in educational settings).